

3.

JOSIP HORVAT I (DRUGI SVJETSKI) RAT

Albert Bing

UDK: 821.163.42 Horvat, J."1943/45"(049.3)

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: Autor tematizira odnos Josipa Horvata, jednog od najjementnijih hrvatskih novinara, publicista i povjesničara međuratnog razdoblja, prema utjecajima ratnih okolnosti na razvoj političke kulture u Hrvatskoj. U prvome dijelu rada autor se kratko osvrće na Horvatova zapažanja i osobnu ulogu u Prvome svjetskom ratu, formativnom razdoblju njegova odnosa prema politici i fenomenu rata. Zatim se prikazuju i analiziraju njegovi zapisi programske naravi i osobni osvrti na prilike u Zagrebu tijekom Drugoga svjetskog rata (dnevnički zapisi 1943.–1945.). Kao središnji motiv obrađuje se jedan od aspekata zagrebačkoga intelektualnog miljea – tzv. purgerska politička kultura. Riječ je o specifičnom odnosu dijela zagrebačke “malograđanske” inteligencije prema “politici” u povijesnom kontekstu ekstremnih ratnih prilika te ispreplitanja složenih događaja i društvenih kontroverzi.

Ključne riječi: Josip Horvat, Drugi svjetski rat, politika i intelektualci

Uvod

Svjetski ratovi prve polovice 20. stoljeća obilježili su ga kao svojevrsno pomračenje – razotkrivanje mračne strane Janusova lica – europske civilizacije.¹ Takvim ga sagledavaju mnogi intelektualci, sudionici i svjedoci događaja toga razdoblja. U tom kontekstu nameće se problem posebnosti veoma različitih gledišta i interpretacija. Dvije relevantne perspektive povijesti 20. stoljeća kojemu okosnicu daju dva svjetska rata i dvije totalitarne ideologije, ponudio je britanski povjesničar židovskog podrijetla Eric Hobsbawm. Jedna perspektiva je “ptičja”, a druga “žablja”. U vizuri “ptičje perspektive” Hobsbawm podastire nekoliko lapidarnih sažimanja 20. vijeka. Engleski filozof Isaiah Berlin sagledava ga kao “najstrahovitije stoljeće u povijesti Zapada”. Glazbenik Yehudi Menuhin, potaknut pojavom ratne kataklizme, iznosi pak teleološko zapažanje prema

¹ Svjetski ratovi unijeli su dimenziju kataklizme u poimanje suvremene povijesti; za Europu, izgrađenu na univerzalnim vrijednostima proizašlim iz zajedničke europske povijesno-kulturne baštine svjetski ratovi predstavljali su “eru europskog građanskog rata” (Zbigniew Brzezinski). O tome vidi Jürgen HABERMAS, *Eseji o Europi*, Zagreb 2008., 126.; Krsto Cvičić, *Pogled izvana*, Zagreb 1994., 32.

kojem je 20. stoljeće “pobudilo najveće nade u ljudskoj povijesti te (potom, op.a.) uništilo sve iluzije i ideale.”²

Hobsbawm također primjećuje kako većina ljudi, bez obzira na uvjerenja i iskustva, djeluje kao povjesničari: shvaćaju prirodu svoga iskustva jedino u retrospektivi.³ Međutim, njihova je perspektiva uža, najčešće uvjetovana osobnim doživljajima i manjkom uvida u drugačije načine gledanja. Uvjetno, može se nazvati žabljom perspektivom. To svakako nije i beznačajna perspektiva. Ona govori o malim ljudima i njihovim djelima. U tom vidokrugu može se sagledati pokušaj još jednog velikog engleskog povjesničara J. P. Taylora da odgovori na pitanje što je evropska civilizacija. U djelu *Od Sarajeva do Potsdama*, čije referentne točke također čine svjetski ratovi, kao bit europske civilizacije Taylor ističe “ono što su ljudi radili” (“Europska civilizacija je sve ono, što je većina Europljana, kao građana, radila u određenom vremenu i okolnostima”).⁴ U sklopu ovoga priloga dotaknuto je pitanje stava dijela hrvatske inteligencije koju reprezentira jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca toga doba, Josip Horvat. Taj je motiv, točnije njegovi pojedini aspekti koji se odnose na držanje intelektualca u ratu, središnja tema ovoga rada.

Riječ je o Horvatovim ratnim zapisima – dnevniku – naslovljenom *Preživjeti u Zagrebu*. Pozicija koju Horvat zauzima tijekom Drugoga svjetskog rata težnja je ekvidistanci. Međutim, odmak od politike i njezinih aktualnih aktera nije bio i odmak od ljudi. Naprotiv, osim preokupacije političkom pozadinom događaja koje bilježi, u središtu su njegova interesa ljudske sudbine. Za Horvata, rat koji je izbio bio je pomračenje svih vrijednosti do kojih je držao. O tome svjedoče njegovi brojni zapisi u kojima iz “ptičje perspektive” rezimira svoj život i rad. No Horvat istodobno djeluje i kao kroničar, prateći svakodnevni život u formi dnevničkog zapisa. Predmetom njegova “sređivanja” su dnevni dojmovi, svojevrsna sinteza osobnih preokupacija i zapažanja o dramatičnoj ratnoj zbilji, šarolik i slojevit spektar ponašanja, razmišljanja i činjenja njegovih prijatelja, poznanika, javnih osoba. U tim opservacijama njegova je perspektiva, Hobsbawmovim riječima, “žablja”. Ona otkriva panoptikum razmišljanja običnih ljudi u posebnim okolnostima rata; njihove vrline i mane, nade i strahovanja; lišena literarnih natruha u tom je smislu i duboko ljudska.

Uvodno valja ukratko podsjetiti i na osnovne podatke o novinaru, publicistu i povjesničaru Josipu Horvatu. Rođen je u Čepinu 1896., a umro u Zagrebu 1968. godine. U Zagrebu završava Trgovačku akademiju na kojoj susreće ugledne zagrebačke intelektualce poput profesora Julija Benešića, čija je osobnost ostavila dubok trag na njegovu razvoju i prerasla u doživotno prijateljstvo. Neobično marljiv i talentiran, Horvat već kao osamnaestogodišnjak otpočinje novinarsku karijeru u zagrebačkom *Obzoru*, gdje ubrzo postaje i članom uredništva. Tijekom Prvoga svjetskog rata mobiliziran je u austrougarsku vojsku. Nakon zarobljavanja na istočnom frontu provodi gotovo tri godine u ruskom zarobljeništvu (1916.–1918.). Po završetku rata vraća se u Zagreb i nastavlja novinarsku karijeru. Od 1926. do 1941. godine glavni je urednik zagrebačkog dnevnika *Jutarnji list*. Kao poliglot, usporedno s novinarstvom Horvat prevodi različita djela s njemačkog, engleskog, francuskog i ruskog jezika. Također iskazuje izniman interes i strast u istraživanju kulturno-po-

² Eric HOBBSAWM, *Doba ekstrema 1914.–1991.*, Zagreb 2009., 13. Naznačena zapažanja čine “pogled iz ptičje perspektive” (dvanaestoro ljudi) na dvadeseto stoljeće. Uz stradanje, Hobsbawmovi svjedoci govore o napretku znanosti i tehnologija, demografskim promjenama, moralnim i kulturnim izazovima 20. stoljeća.

³ *Isto*, 223.

⁴ A. J. P. TAYLOR, *From Sarajevo to Potsdam*, London 1966., 8.

vijesnih tema iz hrvatske prošlosti; posebice se usredotočuje na biografije političkih личности koje su obilježile razvoj hrvatske političke kulture 19. i početka 20. stoljeća. U međuratnom razdoblju Horvat objavljuje seriju publikacija, od kojih su pojedina djela ponovo tiskana i nakon rata. Autor je veoma popularnih djela *Lijepa naša, rukovet zapisa o našim najljepšim krajevima* (1931.), dvotomne *Političke povijesti Hrvatske* (izdanja 1936. i 1938.), djela *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (također u dvije knjige, izdanja 1939. i 1942.), *Supilo, život jednog hrvatskog političara* (1938.), *Ante Starčević: kulturno-povjesna slika* (1940.). Tijekom Drugog svjetskog rata radio je u Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu (HIBZ), a surađivao je i na *Hrvatskoj enciklopediji*. Po završetku rata nastavlja s pisanjem. Objavljuje novinarske priloge u *Vjesniku*, *Vjesniku u srijedu*, *Plavom vjesniku* te surađuje s Radiom-Zagreb, a uspješno nastavlja i s publicistikom. Spomenimo samo njegove najpoznatije publikacije iz toga razdoblja: *Ljudevit Gaj: njegov život, njegovo doba*, *Prvi svjetski rat – panorama zbivanja* te dakako, Horvatova možda najrezistentnija djela, *Hrvatski panoptikum* i *Povijest novinstva Hrvatske 1771.–1931.*

Manje poznate rukopise Josipa Horvata, kojima se primarno bavi ovaj rad, čini njegova kroničarska trilogija u kojoj, uz kulturno-povijesne zapise, bilježi i osobne doživljaje tijekom razdoblja od gotovo pola stoljeća – od 1900. do 1945. godine. U radovima *Zapisci iz nepovrata – Kronika okradene mladosti 1900–1919.* i *Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919.–1941.* Horvat prati vremenski raspon od početka stoljeća do Drugoga svjetskog rata i uspostave NDH nakon okupacije Jugoslavije u travnju 1941. godine. Nakon dolaska ustaša na vlast gasi se *Jutarnji list* za koji je radio, a sam Horvat svoju publicističku djelatnost nastavlja u HIBZ-u. Treću sastavnicu tog memoarsko-esejističkog niza čine dnevnički zapisi iz razdoblja rata pod nazivom *Preživjeti u Zagrebu 1943.–1945.* U toj, prije svega intimnoj kronici osobnog doživljaja ratne svakidašnjice, pisane iz dana u dan od 2. studenog 1943. do kraja prosinca 1945. godine, Horvat bilježi i mnoge dnevne događaje te raznovrsne crtice iz života u Zagrebu. U njima su najzastupljenije refleksije kojima objedinjuju osvrte na pročitane knjige ili intimna razmišljanja, bezbrojne, nerijetko povjerljive razgovore vođene s prijateljima i poznanicima, mahom intelektualcima poput njega koji dijele dileme i strahove trenutka; na to se nadovezuju preispitivanja dugogodišnjih intelektualnih preokupacija i svođenja životne bilance. Umijeće dnevnog preživljavanja u ratnim uvjetima isprepliće se s razmišljanjima o temeljnim životnim pitanjima. Zabilješke uključuju i zanimljive detalje o paralelizmu kulturnog života u ratnom Zagrebu, pružajući obilje informacija o držanju i promišljanju inteligencije, posebice u krugovima zagrebačkih intelektualaca s kojima se Horvat gotovo redovito susretao i, s druge strane, obilje informacije o ratnim neizvjesnostima i sudbinama pojedinaca. Marijan Matković smatra kako je Horvatov ratni dnevnik jedinstven dokument, jedini poznati spis “iz kojeg bi se vidjelo kako su živjeli takvi ljudi u Zagrebu u to vrijeme.”⁵ Sam je Horvat predstavljen kao čovjek “koji nije bio komunist i nije otišao u šumu”, a usprkos tomu njegov je rad “dragocjen kao antifašistički dokument.”⁶

Postoji i nekoliko zanimljivih tematskih priloga s kraja osamdesetih godina, povodom tiskanja knjige *Preživjeti u Zagrebu* koje je vrijedno spomenuti. Tako Nikica Petrak u osvrtu pod nazivom *Još jedan panoptikum*, navodi: “Pučkom frazom rečeno, iz Horvatova dnevnika je ‘sve na sitno’ vidljivo kako je povijest mela i mljela ljude koji su, eto na, mislili ili bili uvjereni da je došlo ‘hrvatsko vrijeme’, pa do onih koji su s gađenjem ili oportunističkom

⁵ Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 5.

⁶ Nikica PETRAK, “Još jedan panoptikum”, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 279.

reagirali na stvarno stanje prekipjelog evropskog lonca. (...) Tim osjetljivije osluškuje on puls strahovlade, skuplja obavijesti s onima koji su otišli ‘preko’, nagon za orijentacijom ne izdaje ga. U najtežim trenucima iskupljuje ga čaša prijateljstva, pametan razgovor, eros. Kao da nam kaže: ‘Nisam borac, ali nisam ni zločinac.’”⁷

Ivo Frangeš pak u tekstu pod naslovom *Bez naknadne mudrosti*, uz konstataciju kako je Horvat “neobično marljiv, inteligentan, kulturni i ozbiljan književni djelatnik” bilježi kako se čitajući Horvatov dnevnik nije “uspijevao osloboditi dojma da to Horvat – pišući u doba rata, i odmah u prvim danima poslije njegova završetka – na neki način ispravlja, retušira vlastitu sliku.”⁸ Usprikoš takvom dojmu, Frangešovo zapažanje kako se “subjekt tješi ne samo svojom intelektualnom ‘opremom’ nego i sviješću da su svakodnevnosti (jelo, piće, radio-London, razgovor, ljubav...) ipak neka vrsta protesta ili bar distanciranja od neljudskih ‘pomagača’ i ‘graditelja’ povijesti: od više rase i njezinih domaćih niskih služnika”,⁹ sugerira angažiran stav, premda ne i ideologijsko opredjeljenje. Slična tendencija jasno je uočljiva i u zaključcima Nikice Petraka, koji manjak Horvatova senzibiliteta za revolucionarne vizije kompenzira njegovim jasnim otklonom od onog aspekta hrvatske malograđanske kulture, koja se utopila u plimi nacionalističkih ekstrema: “Silno je to vidljivo iz njegovih dnevnika, pisanih za okupacije, za endehazijskih dana, za vladavine fašizma, kad je i sam živio u opasnosti zbog svoje ‘neutralnosti’ prema režimu, a prividno živio ‘mirno’ u okrilju svoje zagrebačke radne sobe, u kojoj je bilo sve manje čaja, šećera, cigareta, kruha, knjiga, sve manje prijatelja Židova i Srba koje su mu pred očima odvodili. S puškom u ruci relativno je jednostavno podijeliti svijet na crno i bijelo: dijeli ga puška. Bez puške, ništa se ne može razumjeti jednoznačno: tada je činjenica ropstva i zločina koji se vrši u ime ropstva zakrinkanog ‘velikim idejama’ razmeđa, a Horvat ju nije previdio. Njegov dnevnik je živi dokument o iskonskom antifašizmu čovjeka koji je napravio nacionalni *sacrifitio intellectu*, koliko god kao čovjek bio prisiljen ponašati se kao trstika na vjetru; taj tekst, naposljetku, predstavlja i dokument o specifično hrvatskom građanskom antifašističkom raspoloženju.”¹⁰ Same pak Horvatove bilješke u određenoj mjeri i potvrđuju i demantiraju takva tumačenja, sugerirajući pomirljivo usuglašavanje njegova liberalnog svjetonazora i aktualne službene ideologijske matrice.

Međutim, novija istraživanja Horvatove ratne publicistike idu i korak dalje; ona otkrivaju intelektualca koji se, suočen s gubitkom svoje dotadašnje pozicije nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske i otpočinjanja terora ustaške vlasti, koju svakako nije favorizirao, nije izolirao; barem ne u mjeri kako je to poslije navođeno u njegovoj autorskoj biografiji. Kako otkriva Branko Matan 2005. godine u *Maloj bibliografiji Josipa Horvata*, posrijedi je segment Horvatove publicističke aktivnosti iz razdoblja 1941. – svibanj 1945. o kojemu su u literaturu ušle i prilično neobične ocjene (da je, primjerice “uspostavom NDH Horvat isključen iz javnog života” ili da je “gotovo nemoguće utvrditi u kojim sve novinama i listovima surađuje 1941.–1945.”, kako stoji u knjizi *Liberalna misao u Hrvatskoj* (2000.), odnosno u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (2002.).¹¹ Svoje navode Matan potkrepljuje fragmentima Horvatovih tekstova iz 1943. i 1944. godine u kojima on u propagandističkoj maniri govori o Paveliću i ustašama, odnosno izrazito afirmativno o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tko je, zapravo, bio Josip Horvat?

⁷ Isto.

⁸ IVO FRANGEŠ, “Bez naknadne mudrosti”, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 275.

⁹ Isto, 276.

¹⁰ N. PETRAK, “Još jedan panoptikum”, 279.

¹¹ Branko MATAN, “Mala bibliografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 188.-189.

“Javna” i “tajna” publicistika Josipa Horvata iz ratnoga Zagreba 1943.–1945. godine: komparativni prikaz propagandne apologetike i osobnih (dnevničkih) zapisa

U tekstu Josipa Horvata iz 1943. pod nazivom “Ocrtna politička poviesti Hrvata”, objavljenog u zborniku *Naša domovina: Nezavisna država Hrvatska* (ur. Filip Lukas), navodi se sljedeća ocjena nastanka Nezavisne Države Hrvatske: “6. travnja 1941. počeo je rat na Balkanu, 10. travnja proglašena je u Zagrebu Nezavisna Država Hrvatska, koju cijeli narod, bez razlike na svoju prijašnju stranačku pripadnost, oduševljeno pozdravlja, jer donosi razlaz sa Srbijom. Uz pomoć nove Evrope, revolucionarne snage, nikle iz misli hrvatske državnosti, izvojevale su pobjedu. Osnutak Nezavisne države Hrvatske logičan je posljedak poviesnoga razvitka hrvatskoga naroda i njegove poviesne volje.” (...) ¹² U drugom pak Horvatovom rukopisu – riječ je o završnom dijelu teksta knjige Augusta Fraitića: *Hrvatska: zemlja ljepote* navode se slični panegirici NDH: “10. travnja 1941. uzkrusnula je Nezavisna Država Hrvatska. San najboljih hrvatskih ljudi kroz stotine godina postao je živa činjenica. Kao i prvu nezavisnu hrvatsku kraljevinu, i novu je državu stvorila krvava požrtvovna borba i narodna vjera u pravdu povjestnog razvitka. Stari narod Hrvata prenuo se mladenačkom snagom, da napokon postane svoj na svome.” ¹³

Matanova “otkrića” Horvatova manje poznatog “opusu” zacijelo nisu bila nepoznata mnogim intelektualcima različitih provenijencija u okupiranom Zagrebu, kao i onima koji su se pridružili partizanima. ¹⁴ Međutim, Horvatova “kolaboracionistička” aktivnost nakon završetka rata nije poslužila njegovoj diskreditaciji (kao što potvrđuju i navodi Matkovića, Frangeša, Petraka i drugih Horvatovih štovatelja). Razlog tome hipotetski se može potražiti u osobnom poznavanju Horvata i njegovih radova, koji su otkrivali ličnost izrazito nesklonu ustaškom režimu, ratu, te svakom nasilju. O tome, primjerice, svjedoče Horvatove zaključne zabilješke iz *Hrvatskog mikrokozma između dva rata*, memoarsko esejističkog djela koje prethodi njegovom ratnom dnevniku. Horvat osobno svjedoči svoj doživljaj proglašenja ustaške države posve drugačijim nijansama: “10. travnja 1941. Po ustaljenom dnevnom redu našao sam se iza pola prve ure u redakciji. Štimung mrtvačnice. (...) Ljudi po trgu trče smiješno u svim pravcima kao zaplašena pilad. Ljudske je glasove nadjačao metalni štropot. Negdje sasvim blizu padaju hici. (...) ‘Jutarnji list’, kao i ‘Obzor’, nije više izlazio. (...) Kod kuće sam zatekao otvoren radio. Upravo je sipao posljednje riječi o proglašenju NDH. I nakon toga odsvirao ‘Lijepa naša domovina’ ... Nekoliko mjeseci kasnije sretoh slučajno – prijateljski susreti u NDH bili su uvijek slučajni i kratki, jer nevidljive oči gledahu, a nevidljive uši slušahu – Ivu Šrepla, speakera

¹² Josip HORVAT, “Ocrtna politička poviesti Hrvata”, *Naša domovina, Zbornik – knjiga I: Nezavisna država Hrvatska; Svezak 2: Hrvatska kultura – politička poviest Hrvata*, Izdanje Glavnog ustaškog stana, (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943. Prema Branko MATAN, “Mala biografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 199.

¹³ Završni dio teksta: Josip HORVAT, “Hrvatska: zemlja ljepote”, u knjizi: August FRAITIĆ, *Hrvatska: zemlja ljepote*, Verlag Rudolf Hans Hammer, Beč 1944. (objavljeno u četiri izdanja, na jedanaest jezika). Prema: B. MATAN, *n. dj.*, 203.

¹⁴ U jednom anegdotalnom zapisu istoimeni književnik Joža (Josip) Horvat govori kako je u vrijeme rata u partizanima od “Josipa” postao “Joža”; nakon što je tadašnji sekretar CK KPH Andrija Hebrang pročitao jednu Horvatovu humoresku i pritom uočio kako je potpisana s “Josip Horvat”, prekrizio je ime “Josip” i energično napisao “Joža”; svoju gestu popratio je riječima: “Od sada ćeš se tako potpisivati da se i po imenu razlikuješ od Josipa Horvata, onog štakora u Zagrebu!” Iz teksta: Kemal MUJIĆ, “Joža Horvat: ‘Već sam četrdeset godina u braku s Partijom’” (razgovor s Jožom Horvatom), *Oko* (Zagreb), br. 199., 15. XI. 1979., 6.

Radio-Zagreba. ‘Kad se negdje na sigurnom sastanemo, moram ti ispričovjediti kako je to bilo s proglašenjem NDH. Nevjerojatno. I tragično i komično. Nadasve tužno. Kako su se tukli, kleli, bili pijani. Treba da to znaš, da zapišeš za historiju.’ Dobri Ivo Šrepl nikad mi nije dospio ispričovjediti kako je preko radija proglašena NDH. Zaglavio je u Lepoglavi pred svršetak ustaškog terora.”¹⁵

Sličan (prividno) kontroverzni odnos *javnog* i *tajnog* lica Josipa Horvata, može se uočiti i u mnogim drugim motivima. Tako u već citiranom propagandnom tekstu iz 1943. godine Horvat uzdiže borbu ustaša i patriotski zanos naroda, posebice mladeži: “Uspostavljen je čvrst spoj između ustaštva i naroda, i ma kolike bile muke, sa svakom žrtvom raste snaga hrvatske revolucije, jer borci, proniknuti vjekovnom etikom požrtvovnosti, znaju, da samo preko Kalvarije vodi put do uzkrsnuća. (...) ‘ŽAP’ – ‘Živio Ante Pavelić’, lozinka je toga pokoljenja mladeži, koja ne žali nijedne žrtve za svoje osvjedočenje. Ta mladež daje udarne čete hrvatske revolucije.”¹⁶

U dnevničkim pak zapisima mogu se pročitati drugačije intonirana zapažanja. Posebice su zanimljive kritičke obječije savezničke, prije svega britanske politike (što nije bez važnosti kada se imaju na umu Horvatove anglofilske sklonosti),¹⁷ i crtice u kojima otkriva svoj stav spram ustaške vlasti: “London objavljuje da će bombardirati bivšu Jugoslaviju. Čuo na vlastite uši. Rat nerava raste. Kako će svršiti. Simpatije za Engleze kotiraju sve niže, ustupajući mjesto mržnji, jer nitko ne uviđa potrebu tih bombardiranja: vojnički je čitav ovaj hrvatski prostor bez značaja za opće vođenje rata u ovoj fazi. Neznatne su snage Reicha vezane sad tu uslijed akcije partizana, pa je to prilično besmisleno, beskorisno mesarenje ljudi. S druge strane, s obzirom na općenito blesave poteze engleske politike i strategije, trebalo je s tim računati. Tu to nije nitko učinio. Specijalno je Zagreb nezaštićen. Hoće li moći – ne grad i ljudi već vlast i uprava – izdržati samo malo jače bombardiranje? Kriminalna neodgovornost prema narodu. (...) Ali tim Kvaternikima, Begićima etc. frigaju se ljudski životi. Banditi!”¹⁸ U drugoj crtici Horvat portretira jednog posjetitelja ustašu: “Mimoletno se zaletio Guberina, pop u ustaškoj oficirskoj odori. Jeziva hajdučka faca s pečatima sviju poroka. Prestrašan i za model razbojnika s Kalvarije. Nizeteo priča o nekom fratru koji je bodrio ustaše: ‘Ubij, ja ću te razriješiti grijeha’”¹⁹ Isti motiv koristio je Horvat u svojoj kasnijoj publikaciji *Hrvatski panoptikum* (poglavlje o Vinku Kriškoviću) iz 1965. godine: “Započelo je masakriranje Srba i Židova, konstruirani su posebni noževi za klanje ljudi a koljačke su kolone jurile Kordunom, Pokupljem i Likom uz pratnju pojedinaca u svećeničkim haljama koji su bodrili neodlučne: “Kolji, ja ću te odriješiti!”²⁰ Dakako, ostaje otvorenim pitanjem u kojoj su mjeri povijesne okolnosti iz razdoblja rata (1965. Horvat govori o “situacijama”)

¹⁵ Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919–1941.*, Zagreb 1983., 337.-339. Horvatov doživljaj okupacije Zagreba je, dakako, izrazito osoban. Mnogi Zagrepčani su “cvijećem” pozdravili ulazak njemačke vojske u Zagreb (o čemu postoje i filmski zapisi).

¹⁶ Josip HORVAT, “O crt političke poviesti Hrvata”, *Naša domovina, Zbornik – knjiga I: Nezavisna država Hrvatska; Svezak 2: Hrvatska kultura – politička poviest Hrvata*, Izdanje Glavnog ustaškog stana, (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943. Prema Branko MATAN, “Mala biografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br 6., 199.

¹⁷ Horvat je bio član zagrebačke masonske lože “Libertas”, povezane s britanskim masonskim ložama i jedan od utemeljitelja “Društva prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji” (osnovanog 29. listopada 1929.). Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2001., 423. O osnivanju “Društva prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji” vidi *Jutarnji list* (Zagreb), br. 6372, 30. X. 1929.

¹⁸ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 27.

¹⁹ *Isto*, 60.

²⁰ Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 75.

naknadno prilagođene novim poslijeratnim prilikama (usvajanje novih saznanja, tendencija uopćavanja...!?).²¹

Pitanje ustaškog terora u intimnim razgovorima s prijateljima, koje bilježi u svojim dnevničkim zapisima, Horvat razmatra i u kontekstu vanjskih utjecaja, apostrofirajući pritom i partizane: “Bio kod Vrančića; čitava konferencija; Vrančić ‘stekliš’ harambašićevovskog kova. U svemu ‘trla baba lan’, fabriciranje planova s mnogo političkog naiviteta. Kako da se poprave nutarnje prilike i rasprava treba li konstatirati da je socijalizam u Hrvatskoj ‘srpska izmišljotina’. (...) Još o debati kod Vrančića o marksizmu i partizanima. (...) Dakako, staljinizam virtuozno iskorišćuje hrvatsko-srpski sukob, kao što se Rusija nekoć koristila ustancima raje protiv Turske. Najviše je nadrljala uvijek raja. Dakako, o tom da je ustaški teror gonio ljude u šumu ni mukajet.”²² Svoje prave političke afinitete,²³ koji su se podjednako kosili s desnim i lijevim radikalizmom, Horvat otkriva u crticama kojima bilježi napredovanje saveznika: “Uzbuna danas sve negdje iza 2 sata. Međutim, došla vijest o oslobođenju Pariza. Skupili smo se oko radija. Svirala je marseljeza. Morao sam suspreći suze ganuća, koje su me davile u grlu. Velik je to simbol oslobođenja, odnosno sloma crnih sila. Ljubili smo se od radosti.”²⁴

Oduševljenje dijela naroda i mladih za ustaški pokret o kojem piše u propagandnim tekstovima, Horvat u dnevničkim zapisima relativizira, pokušavajući prije svega slojevito razjasniti motive i okolnosti političkih podvojenosti, uvjerljivošću poznavatelja i neposrednog promatrača događaja, što se nije pokazalo odlikom pobjednika 1945. godine. U jednoj od brojnih, sadržajno sličnih crtica tako bilježi: “Na večer me posjetio mali Cihlar. Nije bedast dečko, naprotiv, pa ipak! Sav taj kruti nacionalizam njegov i njegove generacije meni ne ide u glavu, nekako je nemladenački, bezosjećajan. Interesantno kako se stvaraju legende! Tvrdi da su masoni i ‘Dežman’ ubili njegova oca. Pokušao sam ga razuvjeriti, mislim nisam uspio. (...) Dečko pričao interesantno o svom boravku u Rimu. Tamo da su već prije godinu i pol računali s padom Italije. Lorković da je osjećao kobnu težinu rimskog pakta, Puk i Budak da su bili njegovi glavni zagovornici. Perić da je pametan, bistar, ali nagao. Od prvih dana u Rimu da je bio u napetim odnosima s poglavicom, službeno i privatno da je kritizirao i napadao njegovu politiku krvoprolića.”²⁵

Veličajno pak savezništvo “Velikog Njemačkog Reicha”, čijom je pomoći “hrvatska oslobodilačka borba okrunjena uspjehom” kako o tome Horvat piše u svojim “pamfletima”, sam demantira mnogim dnevničkim zapisima u kojima bilježi kaznene ekspedicije SS-a i provođenje odmazde nad civilima u provinciji i samome Zagrebu.²⁶ S rezignacijom tako konstatira kako je “zbog napadaja kod Sesveta obješeno 16 ljudi” te prenosi informacije prijatelja (Mate) Ujevića koji “napominje da je u isti dan nestalo sinova dvojice najboljih naših dramatika – Ogrizovića i Ivakića. Obojica su obješeni. Čudna linija – sin frankovca Ogrizovića obješen u NDH! Jeziv, jeziv Božić!”²⁷ Hitlerov pak govor koji sluša na radiju, Horvat ocjenjuje riječju: “gnjusno”: “govor pun mržnje i osvete, glorificiranje slave na onom svijetu,

²¹ U uvodnom dijelu *Panoptikuma* Horvat navodi: “Lica i situacije u ovoj knjizi nisu izmišljeni. Prikazani su onako kako ih je pisac vidio. Vjerojatno je gdješto i pogrešno vidio. Dao je onako kako je on vidio.” *Isto*, 5.

²² J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 61.

²³ Na jednom mjestu u svome dnevniku Horvat bilježi (20. rujna 1944.): “Čudno je (...) današnje vrijeme – (prije je jamačno bilo isto tako, samo u blažem i drugom obliku) koje npr. osporava da jedan liberal može biti dobar Hrvat. Što je to, uostalom, dobar Hrvat?” *Isto*, 149.

²⁴ *Isto*, 140.

²⁵ *Isto*, 18.

²⁶ *Isto*, 29.

²⁷ *Isto*, 34. i 36.

kako se to nije čulo od Muhamedovih vremena.”²⁸ No u dnevniku ne izostaju ni Horvatove kritičke objekcije o partizanima; tako je vijest o “evakuaciji civilnog stanovništva s Pelješca i Korčule na Lastovo”, gdje im “partizani brane svaki kontakt s Englezima” popratio konstatacijom: “Očito im je uzor staljinski sistem izolacije.”²⁹ Na drugom pak mjestu navodi zapažanje poznanika kako “partizani naročito ne podnose kritiku.”³⁰ Jedan od mnoštva zanimljivih detalja jest i Horvatova opservacija u kojoj komentira najnovije informacije radio Londona o političkoj kombinatorici iz svibnja 1944. godine: “London javlja da je Petar Karađorđević povjerio mandat vlade Šubašiću. Tom se, čini se, mili uloga Jelačića – mogao bi biti jelačićevski nagrađen. Uostalom, Šubašić nije nikada imao ni trunke političkog duha. Ali situacija je svejednako paradokсна: Hrvati u svim taborima na prvim mjestima (Pavelić, Tito, Šubašić), kao početkom XVI. stoljeća (Karlović, Jurišić, Krsto Frankopan, Utišinić, Jakub paša, Sokolović). A rezultat svega – deserta tragičnog stoljeća.”³¹

Josip Horvat – “purgerska” politička kultura

Približavanjem rata Jugoslaviji na proljeće 1941. godine došlo je vrijeme neizvjesnog iščekivanja u kojem “sutra potiskuje i danas i jučer”;³² osjećaj neminovnosti proširenja europskog rata na Balkan nadovezivao se na turbulentne političke prilike koje obilježavaju posljednje dane Kraljevine Jugoslavije. Držanje zagrebačke društvene i političke elite u predvečerje rata Horvat plastično ocrtava na posljednjim stranicama memoarskog zapisa pod nazivom *Hrvatski mikrokozmos između dva rata*; suho nižući informacije o dnevnoj politici osvrt zaključuje na sebi svojstven način, ironičnim komentarom u kojem najavljuje dramatične promjene režima i političkih afiniteta: “Javlja se trenje između banske vlasti i stranke kojoj je vodstvo preuzeo stvarno dr. Krnjević. Primao je beskrajna brojna izaslanstva molitelja iz pokrajine, večeri provodio mondenim životom u auto-klubu. Ortodoksni su mu to Radićevci zamjerali, kao i brojne unosne sinekure u novčanim zavodima. Dr. Maček nije izlazio iz svoje pasivnosti, brinući možda najveće brige za svoje gospodarstvo u Kupincu. Politički je postao odbojnjak između Banovine Hrvatske i razmaha velikosrpstva, koji se organizira iz ‘Srpskog kluba’ u Beogradu. Zamah šovinizma kočio je rad vlade i zatezao u nedogled provedbu utanačenja ‘sporazuma’. Posljednja je javna manifestacija dr. Mačeka u Zagrebu bila doček princa Pavla. Doček bijaše hladan. (...) Dobitnici prinčevskoga posjeta bili su zagrebački krojači: na vrat na nos šivali su frakove za nove banovinske mogućnike. Ples u ‘Esplanade’ bijaše revija zaista besprijeekornih frakova najnovijega kroja. I ekshibicija pale kiše ordena koji daju fraku konačnu točku impresivnosti. Priličan broj odlikovanih nastupio je tri mjeseca kasnije u novim uniformama i čizmama ustaških ‘dužnosnika’. U nepovrat su otišli i frakovi.”³³

Opisani politički obrat može se kontekstualizirati upoznavanjem zagrebačkog političkog miljea koji sociološki precizno prepoznaje i opisuje sam Horvat povezujući ga s lokalnim

²⁸ *Isto*, 12. i 13.

²⁹ *Isto*, 30.

³⁰ *Isto*, 38.

³¹ *Isto*, 106.

³² J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozam*, 335.

³³ *Isto*.

idiomom *purgeraj* (u sklopu događaja koji su obilježili nastanak Kraljevine SHS i desetljeća koja slijede). “Purger je”, kaže Horvat, “veliki patriot”, a “njegov patriotizam pozna samo jedan izražaj: načelno tvrdoglavo opozicionarstvo”. No njegov “gorljivi lokalni patriotizam” nema širok doseg (“vidokrug mu je uzak, jer su rijetki među njima napuštali svoj grad, najdalje da pođu do kojih zagorskih toplica”). “Pravica je za purgera alfa i omega svega političkog zbivanja. I to apsolut pravica. Pravica je sinonim slobode. Malograđanin tada nije lično ćutio da mu je sloboda naročito ograničena, jer je uvijek mogao, kraj čaše vina i na svojim sastancima, riječima dati oduška svojim nazorima i osjećajima. To mu je bilo najvažnije, jer vlastima je uglavnom uvijek ostao pokoran.”³⁴ Ta “nepriзната a stvarna ljudska i mentalna jezgra” na koju je “inteligencija bila navikla gledati preko ramena” predstavlja okvir autorefleksije vodećih intelektualaca koji su je napadali, ali su joj kao antipodi (“opozicionari”) i svojevrsan kulturološki supstrat i pripadali. U tom se sklopu mogu razmatrati mnogi složeni društveni, ali i pojedinačni odnosi, primjerice, Miroslava Krležu i Josipa Horvata. Iako često oštro sučeljeni u pitanjima kazališne kritike i politike u međuratnom razdoblju, za vrijeme rata oba intelektualca (oboje su vodila dnevničke zabilješke) preokupirani su “preživljavanjem u Zagrebu”.³⁵ U svojim se dnevničkim zapisima Horvat često osvrće na Krležu (“fluid fricitisa”).³⁶ Zanimljivost je uzajamna pažnja dvojice literata. Početkom veljače 1944. Horvat bilježi razgovor s poznanikom bliskom vlastima u kojem raspravlja “što bi mogli učinit za Krležu”;³⁷ u završnom pak dijelu svoga dnevnika (nakon oslobođenja) navodi informaciju koju je dobio od Ivica Hergešića, kako se “Fric Krleža” založio za njega kod novih vlasti (“bio (je) moj veliki advokat”).³⁸

Novi zamah i sadržaj “puntarskim predispozicijama purgera” dat će prijelomni trenutci, kako 1918., tako i 1941. U oba slučaja iskazuju se i neke od ustrajnih crta “purgerske političke kulture”, podjednako radikalizam (koji će proizaći iz “grintave opozicije” i malograđanskih netrpeljivosti) i sklonost konformističkoj prilagodbi, dakako uz (novu) opozicijsku zadržku, što je relevantno za Josipa Horvata. Pitanje političkih konverzija, u rasponu od društvene mimikrije i oportunističkog prijanjanja uz vlast do zelotskog preobraženja u trenucima radikalnih društvenih promjena, pojava je koju Horvat elaborira primjerom svojeg srednjoškolskog profesora Filipa Lukasa (za kojeg će u vrijeme NDH i sam pisati prorežimske priloge). Od Lukasa, profesora trgovinske geografije, školarci *Trgovačke akademije* u Zagrebu čuli su po “prvi put s katedre riječ ‘nacionalizam’”; budući predsjednik Matice hrvatske i gorljivi frankovac (poslije istaknuti ustaški emigrant) tada je “vatreno propovijedao jugoslavenski nacionalizam.”³⁹ Za razliku od Lukasa, Horvat je bio tek jedan od hrvatskih intelektualaca prisiljenih “ponašati se kao trstika na vjetru”; prilagođavanje prilikama u kojima “ljudi postaju masa koju je zakovitlao moćni vir, noseći je u nepoznato”

³⁴ Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, Zagreb 1983., 146.-147.

³⁵ Vidi Miroslav KRLEŽA, “Urednik ‘Jutarnjeg lista’ g. Josip Horvath kao kazališni kritičar”, *Moj obračun s njima*, Sarajevo 1983., 99.-119. i drugdje. U *Zapiscima iz nepovrata*, dovršenim 1947. godine, Horvat pak o Krleži govori kao o najznačajnijoj pojavi hrvatske književnosti i općenito kulture: “Krleža je otkrio da smo atom u općenitosti, neizmerno sitan i nevažan po sebi, da samo u povezanosti postojimo i možemo doći do nekoga značenja. Bijaše to revolucija u dotadašnjom hrvatskom nazoru na svijet, koji je hrvatstvo smatrao pupkom svijeta...” Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, 127.

³⁶ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 149. Također vidi *Isto*, 26., 40., 68., 73., 80., 81., 98., 101., 104., 108., 111., 115., 118., 123., 142., 146., 153., 177., 186., 190., 191., 234., 238., 240., 242., 248., 251., 261., 262. i 268.

³⁷ *Isto*, 68.

³⁸ *Isto*, 262.

³⁹ J. HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, 32.-33.; O djelovanju Lukasa u Matici hrvatskoj vidi Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2009.

te se “javlja animalni instinkt nekud pobjeći, zakloniti se...” ekstremno je stanje (rata) u kojem “pojedinaac postaje atom mase.”⁴⁰ No ono se nadovezuje na povijesni kontinuitet takvog ponašanja, koji se može protumačiti kroničnim manjkom političkih sloboda i odgovarajuće samosvijesti.

O tom kontinuitetu svjedoče prikazi političke kulture 19. stoljeća. Tako “prema ocjeni nekih istraživača, mnogo gospodskog konformizma u novom teškom vremenu pokazao je autor spjeva o Čengić-agi Ivan Mažuranić, koji je 1850. imenovan vrhovnim državnim tužiocem u Hrvatskoj, te je u kasnijim desetljećima postao čak kancelar i ban. Prihvatio je visoku činovničku karijeru i odrekao se svojih mladenačkih zanosa i poezije. Ivan Kukuljević pošao je njegovim stopama tek poslije sloma Bachova apsolutizma, kada je postavljen za velikog župana zagrebačkog. Duboko u sebi Kukuljević i Mažuranić ostali su još uvijek vezani uz svoju patriotsku mladost, ali to emotivno doživljavanje nije ih sprječavalo da kao visoki austrijski činovnici progone narodnu demokratsku opoziciju, pa i svoje najbliže suradnike i drugove iz velikih ilirskih dana. Jedna od posljednjih političkih izjava Ivana Mažuranića vrlo jasno otkriva moralnu bit te kapitulacije. Rekao je: ‘Nitko me nije pitao, dok sam bio ban, u što vjerujem. Da su me pitali, bio bih im odgovorio: vjerujem u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske.’ Psihološka i ljudska osnovica Mažuranićeve i Kukuljevićeve kapitulacije nije jednostavan problem. Pod određenim uvjetima možda bi se moglo prihvatiti mišljenje Ive Frangeša da je Mažuranić (a isto bi vrijedilo i za Kukuljevića, i to u mnogo većoj mjeri) ‘svjesno na sebe naprtio odium oportunitizma’ jer je vjerovao da će u onim ‘okrutnim prilikama’ moći koliko toliko pomoći svome narodu jedino ako sebe održi na površini. Nema sumnje da je Mažuranić ‘pod okrutnom korom svoje bešćutnosti znao vrlo često ustreperiti neobuzdanim zanosom’, ali drugo je pitanje može li ga njegova linija, koju je uostalom slijedila i matična struja hrvatske buržoazije, opravdati pred nacionalnom poviješću iako je jasno da i Mažuranić i Kukuljević ulaze u red naših najvećih nacionalnih figura XIX stoljeća.”⁴¹ Sam je Horvat neke od važnih događaja iz novije hrvatske povijesti, poput djelovanja Narodnog vijeća 1918. godine, povezao s političkom kulturom “purgeraja”; pozivajući se na Matoševu definiciju “kibica” (čovjek koji strastveno voli akciju, ali se ne usuđuje ući u nju), Horvat zapaža kako “Narodno vijeće u Zagrebu podsjeća na skup kibica”. Pritom, upozorava kako to nipošto ne znači “da je Narodno vijeće bilo skup poltrona”; tadašnji hrvatski odličnici bili su, prije svega, “ljudi kontemplacije” i “opreznjaci” naprosto “naučeni da događaji dirigiraju njima, a ne oni događajima.”⁴²

Držanje mnogih intelektualaca potvrđuje kontinuitet te političke paradigme.⁴³ U jednoj od svojih kasnijih sintetičkih minijatura Horvat je pokušao pojasniti uzroke hrvatske “sklonosti” oportunističkom: “više od stotinu godina, od komadanja hrvatskog područja za vrijeme napoleonskog prodora pa do pred Drugi svjetski rat, dokumentirano se može utvrditi da se

⁴⁰ J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozam*, 335.

⁴¹ Zvane ČRNJA, *Kulturna povijest Hrvatske*, vol. 3, Rijeka 1978., 74.

⁴² J. HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900–1919.*, 136.

⁴³ S obzirom na ograničenja veličine ovoga teksta autor je izostavio opservacije o drugim istaknutim intelektualcima u vrijeme rata poput Miroslava Krležu, Vinka Kriškovića i drugih. Posebno je zanimljiv slučaj Kriškovića – frankofila i anglofila – intelektualca svjetonazorski bliskog Horvatu, koji je pisao panegirike poglavniku Anti Paveliću i NDH (V. Krišković, “Sursum korda. O prvoj godišnjici Nezavisne države Hrvatske”, *Spremnost*, 1942.). Prema Trpimir MACAN, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 42.–43. Ipak, razočaran Nezavisnom državom Hrvatskom Krišković u prosincu 1942. usprkos poznim godinama odlazi u emigraciju u Švicarsku. Tu ostaje do smrti 1952. godine te surađuje s *Hrvatskom revijom* Vinka Nikolića. U svome djelu tiskanom 1965. *Hrvatski panoptikum* Josip Horvat posvetio je Kriškoviću jedno poglavlje, “ispustivši” njegov angažman za vrijeme NDH. Vidi J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 43.–79.

kod većine hrvatskih intelektualaca javljao kompleks inferiornosti ... (...) Bila je to posljedica političkih i socijalnih prilika, osjećaj nemoći pred naoko nesavladivim protivničkim silama, kad se pričinjalo da nema izlaza, da je taj narod osuđen da nestane, da nastupa *finis Croatiae* (svršetak Hrvatske). To je bio u ono doba jedan od izvora kapitulatstva, oportunitizma i služništva.⁴⁴ Zanimljivo je da i ta ocjena uključuje ogradu koja, iako zacijelo točna, iskazuje sklonost usklađivanja vlastitog mišljenja s vladajućim kanonima; Horvatovo je zapažanje, naime, zaokruženo rezolutnom distinkcijom kojom se tadašnji politički subjekt – “narod” – razdvaja od oportunitizmu sklone inteligencije: “Jasno, u narodnim masama nisu postojale takve psihopatološke pojave.”⁴⁵

Pristajanje uz vlast u pravilu prati i određena zadržka. Stoga i nije jasan kriterij političkog stava. Horvatova uzdržanost i nepovjerenje prema politici i njezinim aktualnim akterima u ratno vrijeme nije i gubitak povjerenja u ljude. Cjelokupno Horvatovo djelo, uključujući i njegove dnevničke zapise, svjedoči o mučnini, koju suptilno iskazuje kada intimno progovara o frankovštini i djelovanju ustaša. No njegov je revolt uvijek gospodski uzdržan, racionalan i odmjeren; njegov je krajnji iskaz skepsa, posebice prema svakoj političkoj nijansi koja zaziva fatum ekstrema, nasilje i nepravdu. Kao intelektualac posebice je osjetljiv na pitanja kulture. Tako, primjerice, bilježi crticu o “cenzorskim pikanterijama” ustaških vlasti koje mu prenosi Slavko Batušić iz “prijevodne literature (izvorna je, čini se, crkla ili u rupi): netko ne smije imati trbuh ‘kao kanonik’, nego kao ‘gostioničar’, Chopin nije ‘živio sa George Sandovom’ nego ‘kod G.S.’, nema ‘golih tjelesa’ već samo tjelesa itd.” Cenzuru vlasti Horvat komentira riječima: “Frankovačka borniranost i klerikalni onanisti, to su danas diktatori hrvatskog književnog i duhovnog života.”⁴⁶ No Horvatovo kronično pomanjkanje entuzijazma za bilo kakav radikalizam nije izostalo ni nakon oslobođenja. Krajem prosinca 1945. u svom je dnevniku zapisao: “Nije lako dati sintezu događaja tih posljednjih osam nedjelja. Stvarno sinteze još nema – svo zbivanje su kaleidoskopske slike jedne opće alogičnosti, slične bunilu (...) pojedinac čovjek zacijelo nikad nije tečajem posljednjih stotinu godina bio toliko blizu ništici”; događaje poput izbora u studenom Horvat prati zapažanjima punim pesimizma: “...sva daljnja politička zbivanja možda ni nisu toliko interesantna – sve su to grčevi opće boljetice svijeta, posljedice ratne katastrofe koja je zacijelo još teža u psihičkom nego u materijalnom pogledu. Dok se ne razoružaju duše od fanatizma, *vendette*, uskogrudnosti, primitivizma (sve samih plodova rata od 1914. ovamo), sva će rekonstrukcija biti samo građenje na pijesku. Paničnu depresiju stvaraju procesi protiv privrednika. (...) Sentiment je sve više isključen iz praktičnog života, gdje je parola korigirati prirodu. Produkt je kaos. Teško, nemoguće je zatvoriti se u kulu bjelokosnu – i to bi uostalom bio jalov iluzionizam.”⁴⁷

Skepsom je prožeto i Horvatovo neprekidno preispitivanje samoga sebe i svrhovitosti onoga čemu je posvetio svoj život. Na više mjesta u svojim dnevničkim zapisima kao svoju životnu strast navodi “igru sa historijom”.⁴⁸ Međutim, suočen s realitetima rata koji doživljava kao pomračenje racionalnosti i morala, njegova se sumnja pretače se u razočaranje i gorčinu: “Sa svojim sam izvornim knjigama obično promašio – u *Supilu* htio dati primjer kako se pravi politika, u *Starčeviću* što znači etika u političkom životu, u obje *Kulture* što je

⁴⁴ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 205.

⁴⁵ *Isto*, 205.

⁴⁶ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 117.

⁴⁷ *Isto*, 270.-271.

⁴⁸ *Isto*, 14.

kultura kod Hrvata – manje više sve je to bilo barem dosad govor gluhima”.⁴⁹ U svojem pak međuratnom memoarskom zapisu *Hrvatski mikrokozmos između dva rata*, Horvat zgrožen politički motiviranim ubojstvom, najprije Stjepana Radića, a potom ožujka 1929. i prorežimski orijentiranog novinara Tonija Schlegela, anticipira još teža vremena: “Svijet bijaše zapanjen pred političkim umorstvom, sličnom sceni iz kriminalnih romana. Sigurno, bilo je mnogih kojima se Schegelova pogibija ukazala kao neka vrsta odmazde za skupštinsko krvoproliće. Općenito se u Zagrebu osjetilo da je na hrvatsku scenu istupila neka mračna, bezobzirna, do sad nepoznata sila. Mržnja, stvarana godinama, izbila je sad, pokrenula se kao motor političkog gledanja, osjećanja i djelovanja. Od sad mržnja i teror razaraju i etiku i racionalizam u javnom životu Hrvatske. Umorstvo Tonija Schlegela bilo je objavljeno apokaliptičke budućnosti.”⁵⁰

Eskalacija nasilja bila je povodom inicijalnog jačanja skepse u Horvata, koja se, tipično za njega, prenosi u šira razmišljanja o politici, povijesti i kulturi: “Zacijelo nema intelektualne discipline koja bi bila toliko puna odgovornosti kao historija, ta mješavina znanosti i umjetnosti. Većinom je historija vrlo nehumana sila, jer je gotovo uvijek njezina produkcija mržnja. Uči mrziti druge narode, religije, shvaćanja, klase, ideologije, ljude. Tim je opasnija, čim ju je pisao vrsniji umjetnik riječi. Zacijelo nema također netočnije krilatice od stare latinske: ‘Historia magistra vitae est’. Problematici su dokazi da bi ikad itko iz historije šta naučio, ni narodi, ni oni koji ih vode. Kod većine naroda historija uzgaja egocentrizam, nastoji uzvisiti vlastiti, a poniziti poraženog protivnika, zablude obično prikazuje kao kreposti, iz bioloških fenomena gradi ideje, iz beznačajne zgone stvara mitose koji dinamiziraju razvitak naroda, i to obično negativno. Historijsko djelo ima vrijednost kao zrcalo pogleda, shvaćanja i težnja njegovog pisca i njegovog vremena. Utoliko je jedan historijski spis historijski dokumenat. Pogotovo to vrijedi za male narode zona primitivne kulture. Kroz čitavo 19. st. Hrvati grade svoju državnu ideju na ‘sjaju’ krune Tomislava, o kojemu postoji tek nekoliko dubioznih podataka, a srpska zavjetna misao pršti osvetničkom mržnjom primajući hranu od kosovskog poraza, produkta političke i vojničke nesposobnosti. Pogotovo zna biti kobna historija neposredne prošlosti, na koju se upire, kojom živi sadašnjost. U njoj vriju stare strasti, gdje nema velikana, umjetno ih se stvara.”⁵¹

Tim općenitim zapažanjima Horvat pridružuje svoju povijesnu analizu, svojevrsan repertorij tada neposredne prošlosti: “1919. jugoslavenstvo bijaše politika apstraktnosti. Jugoslavenska ideja, realizirana stvaranjem prve državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, bila je 1918. narodnim masama uglavnom strana. Ideju jugoslavenstva, rođenu u Zagrebu, njegovao je tek dio inteligencije, široki narodni slojevi bili su za nju nepripravljani. Ni oni u Hrvatskoj, ni oni u Srbiji, koja nakon pobjeda u balkanskim ratovima sanja o Velikoj Srbiji. U Hrvatskoj su mase kroz školu i stvarni život u borbi s presizanjem mađarstva dobile neku svijest o hrvatskoj državnosti, no bez nekih jasnijih ideja o državi, jer ta se državnost sastojala iz samih negativnosti; za sve prošle krize uvijek bijaše kriv netko drugi – to je već postalo leitmotiv hrvatske historiografije. Ni starčevićevska ideja o hrvatskoj državnosti, ni koalicionaško moderno jugoslavenstvo nisu imali korijena u narodu. I njihov je cilj bio jasan samo u negaciji – riješiti se Mađara. Hrvatske su mase 1918./1919. bile uglavnom pasivne prema novoj državi, koja je opet za srpske mase bila ostvarena Velika Srbija.

⁴⁹ Isto, 91.

⁵⁰ J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozmos*, 302.

⁵¹ Isto.

U času ujedinjenja i prvih mjeseci opstanka stare Jugoslavije, u širokim narodnim slojevima nije bilo moguće naći jačeg traga kakvoj mržnji. Istina, nije bilo ni ljubavi. (...) Samo kod poluinteligencije su postojali kompleksi antipatija. Za taj, tad aktivno malobrojan soj Srbi su bili 'gadni Vlaha', a vice-versa Hrvati 'austrijski sluge'. Zlo je počelo kad je Svetozar Pribičević kao ministar unutrašnjih djela sa svojom kratkovidnošću dogmatičara stao na silu cijepiti po Hrvatskoj jugoslavensku ideju uz asistenciju još kratkovidnijih militaraca, koji su uveli batinu kao propagandno sredstvo jugoslavenstva. Možda upravo te batine i Pribičevićeve prve sekature bude i u širim slojevima već gotovo zaboravljeni mitos o staroj slavi hrvatske države. Otpor Hrvata protiv Pribičevićeve politike počeo je na srpskoj strani rađati mržnju na Hrvate, jer oni da remete opstanak nove nacionalne države. Mržnja je hvatala one vodstvene krugove vlasti koji su je trebali prvi suzbijati, kontrolirati svoje potčinjene, da je ne iskazuju i ne šire. Konačno krivnja nije bila na primitivnom žandar, koji je kundačio i psovao hrvatsku mater, već na onima koji su znali da se to događa, a nisu nikad ni pokušali da to osujete. (...) Ljudi na vlasti bili su gajitelji i širitelji mržnje i njezine silovitosti. Isprika im je možda jedino da je s najviših vrhova vlasti vidik najkraći i najzamagljeniji. U tom je krugu propao na mahove svaki pojam i rudimentarne praktične etike."⁵² O kontroverzama nepostojanosti političkoga tla u dnevničkim je zapisima pred kraj rata s rezignacijom konstatirao: "Udara u oči kako Hrvati brzo zaboravljaju prošlost, onu neposrednu. Danas mnogi žale ne samo za Austro-Ugarskom, već i za karadževićevskom Jugoslavijom, vjerojatno će neki žaliti i za NDH ..."⁵³

Poražavajući rezultati hrvatske i jugoslavenske politike utjecali su na relativizaciju principa racionalnog i etičkog u politici, koje je naglašeno u svim Horvatovim djelima. Za Drugoga svjetskog rata skepticizam i ekvidistanca postaju utočištem Horvata, kao i mnogih drugih hrvatskih intelektualaca u sličnim prilikama (usp. Ivo Andrić, *Pismo iz 1920.*, pisano nakon Prvoga svjetskog rata). Krut i odmjeren – ravnodušan stil Horvatovih režimskih publikacija, u nerazmjeru je s intimnim tonom njegovih dnevničkih zapisa; prave pak Horvatove političke stavove moguće je "iščitati" samo temeljitijim uvidom u njegovu ukupnu publicistiku, koja se može svrstati u sam vrh hrvatske povijesno-političke literature. Gledajući iz te perspektive crtice iz dnevnika *Preživjeti u Zagrebu* otkrivaju začuđujuće konzistentne stavove. Zatočeništvo u prostoru između redaka, životni vijek proveden u oprekama konformističke sredine uvijek nanovo izložene udarcima ideoloških vjetrometina, Horvatov je intelektualni habitus obilježilo stalnim sučeljavanjem poriva da se shvati priroda političkog i skepse prema bilo kakvoj smislenosti takvog čina. Međutim, zacijelo nije bez osnove zapažanje koje Horvatov ljudski profil povezuje s mišlju Thomasa Manna – posebice relevantnim za dramatične okolnosti Drugog svjetskog rata, a prema kojem je "skepticizam ponekad jedina vrsta humanizma".⁵⁴

Središnja ideja Horvatova životnog opusa bila je prepoznavanje i pokušaj razumijevanja povijesnih događaja te prenošenje tih spoznaja drugima, prije svega, "hrvatskom narodu" čija je politička sudbina bila njegovom životnom preokupacijom. Svi njegovi radovi odišu izvanrednom plastikom i jasnim stavovima u rekonstrukciji prošlosti. No, još je važnije njegovo uporno kritičko preispitivanje smisla povijesnog, prije svega, političkog razvoja.

⁵² J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozam*, 302.-303.

⁵³ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 26.

⁵⁴ Nikica PETRAK, "Još jedan panoptikum", 279.

I, dakako, uvjerenje da znanje utemeljeno na kriticizmu vodi slobodi, dok ga dogma koči te da takvu poruku vrijedi prenositi. Živeći u doba autoritarnosti i totalitarizma u tome je poput mnogih, prije i poslije njega, tek djelomično uspio.



JOSIP HORVAT AND THE (SECOND WORLD) WAR

Summary: This work deals with the views of Josip Horvat, one of the most eminent Croatian journalists, writers and historians of the interwar period, on the impact of wartime circumstances on the development of political culture in Croatia. Following a brief overview of Horvat's observations and personal experiences in the First World War (a formative period for his perspectives on politics and the phenomenon of war), the work also covers and analyzes his more programmatic writings and personal assessments of circumstances in Zagreb during the Second World War (diary entries from 1943 to 1945). The central motif deals with one of the aspects of the Zagreb intellectual milieu: the so-called *purger* political culture. This is the specific attitude of a portion of the Zagreb petit bourgeoisie/intelligentsia toward "politics" in the context of extreme wartime circumstances and the intermingling of complex events and social controversies.

Keywords: Josip Horvat, Second World War, politics and intellectuals



Literatura

Ivo FRANGESŠ, "Bez naknadne mudrosti", *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 275.-276.

Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989.

Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919–1941.*, Zagreb 1983.

Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900–1919.*, Zagreb 1983.

Branko MATAN, "Mala bibliografija Josipa Horvata", *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 188.-218.

Nikica PETRAK, "Još jedan panoptikum", *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 277.-281.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6



Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)



Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.



Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA